

ИВАНА ДАВИТКОВ
Белградски университет
✉ ivana.davitkov@fil.bg.ac.rs

АОРИСТ И ИМПЕРФЕКТ В БЪЛГАРСКИЯ И СРЪБСКИЯ ЕЗИК – ЗНАЧЕНИЯ И УПОТРЕБИ

Ivana Davitkov
University of Belgrade, Serbia
✉ ivana.davitkov@fil.bg.ac.rs

THE AORIST AND IMPERFECT TENSES IN SERBIAN AND BULGARIAN LANGUAGES – MEANING AND USES

This paper aims at showing the place of the Aorist Tense and the Imperfect Tense in some of the grammars of Serbian and Bulgarian – the tenses that are different in meaning and frequency of usage in both languages. The differences in approaching the tenses, as well as those within the existing and currently used tenses in Serbian and Bulgarian offer an incentive to a more profound study.

Keywords: Aorist, Imperfect, meaning, usage, comparative analysis

Значимостта на проблематиката на глаголните времена в българския език е особено подчертана, когато тя се разглежда в съпоставителен план с темпоралните системи на други славянски и неславянски езици. Трябва да изтъкна, че въпреки досегашните разработки в рамките на единия език, все още има незапълнени места в съпоставителните анализи конкретно на сръбската и българската темпорална система.

В темпоралната система на сръбския и българския език съществува асиметрия в плана на бъдещите и на миналите времена. За разлика от бъдещите времена, при които в сръбския се наблюдава липса на определени глаголни форми (бъдеще време в миналото, бъдеще предварително време в миналото), в системата на миналите глаголни времена в двата езика има формална аналогия (аорист, имперфект, перфект, плусквамперфект). Разликата между тях е в значенията им, както и в честотността на употребата им. В настоящата статия са представени аорист и имперфект¹, които в разглежданите езици съвпадат във формално отношение, но се различават съществено по своята функция и честотност на употреба. Различията в подхода към глаголните време-

¹ Посочените минали глаголни времена съвпадат във формално отношение в двата езика, но въпросът за употребата им в съпоставителен план е изясняван сравнително слабо. В граматиката на Л. Лашкова ([6]) се срещат елементи на съпоставка между двете темпорални системи, но трудът като цяло е с описателен характер.

на, разминаването в използваните термини, в честотата и начините на употреба на съществуващите глаголни времена в съвременния сръбски и в съвременния български език дават основание те да бъдат подложени на задълбочено изследване и да бъдат търсени общи подходи за тяхното описание в съпоставителен план.

Целта на това изследване е да се представят разликите и сходствата в значенията и употребите на аорист и имперфект в сръбски и български, като се разглеждат отделните граматики на двата езика. В настоящата разработка ще си послужи с традиционния метод на съпоставителния анализ в съчетание с описателния метод на разглежданите граматики. Съпоставителният анализ се усложнява от факта, че в сръбското и в българското езиковедие се прилагат различни подходи при описанието на системата на глаголните времена. За водещ при изясняването на глаголните времена в сръбската лингвистична литература е избран индикативно-релативният темпорален модел², докато в българската съществува по-голямо разнообразие от подходи (вж. [5] Куцаров) за описание на темпоралната система на българския език. При избора на граматичните трудове сме се ръководили от мястото, което те заемат в сръбската и в българската изследователска традиция, от периода, в който са издадени, и от тяхната сравнимост.

В българската граматична литература аорист се определя като глаголно време от групата на основните времена (абсолютни времена или времена с проста ориентация) ([1] Андрейчин 1944: 206, [2] Андрейчин 1978: 174; [21] Стоянов 1964; [15] Станков 1969: 5; [16] Станков 1983: 289). Той е едно от времената, чието действие се извършва в рамките на миналото ([2]: 175). В класификацията на В. Станков, направена с оглед на ориентационния момент, с който са свързани глаголните действия, изразени чрез глаголните времена, аорист попада в групата на времената за изразяване на предходност заедно с перфект, плюсквамперфект, футурум екзактум и футурум екзактум претерити ([16]: 289). Според класификацията на П. Пашов аорист е акционно претеритно време ([10]: 207, [11]: 166). В граматиката на Р. Ницолова е приета класификацията на П. Пашов, съответно аорист е в групата на дуративните (акционните) времена ([9]: 269). В темпоралния модел на Г. Герджиков аорист е в групата на неотносителните неперфектни времена, съставена от глаголните времена с проста ориентация (презенс, аорист и футурум) ([3]: 3). В модела на Ив. Куцаров „същинската морфологична категория време“ се състои от три глаголни времена, като авторът смята, че единственото минало време в българския език е аорист ([5]: 244–246). От изброените концепции може да се напра-

² Някои автори, напр. Милка Ивич ([4]), не използват индикативно-релативната теория за обяснение на функционирането на глаголните времена.

ви изводът, че ориентацията на аорист не е била спорна в българската езиковедска литература, както например ориентацията на имперфект, перфект и плусквамперфект. Андрейчин определя основното значение на това глаголно време по следния начин: „Минало свършено време означава действие, обхванато в цялата продължителност на своето траене, направо от гледна точка на момента на говоренето (без посредство на някой друг ориентационен момент)“ ([2]: 190). Той добавя още една особеност на аорист, а именно – преживяността на изразяваното с него действие от говорещия, като уточнява, че тази особеност е характерна за всички глаголни форми на индикатива ([2]: 190). За преживяността на глаголното действие от говорещия се говори и у В. Станков, който уточнява, че прекратеността на глаголното действие и определеността на миналия момент, в който е извършено то, са свързани със значението „свидетелска осведоменост на говорещия за извършеното действие“ на аорист ([16]: 314). В. Станков определя аорист като глаголно време, с което се „изразява минало действие, ориентирано непосредствено към момента на говоренето“ ([15]: 59, 60). В дефиницията на основното значение на аорист в академичната граматика се набляга върху определеността на миналия момент, в който действието, означено с аорист, се е извършило или вършило, както и върху прекратеността на глаголното действие в този момент ([16]: 314). В. Станков отбелязва, че отдалечеността на действието в аорист от момента на говоренето, т.е. информацията дали то се е извършило в далечното минало, или непосредствено преди момента на говоренето, е ирелевантна за темпоралната ориентация на действието ([16]: 314; [15]: 60). Съгласно модела, предложен от Р. Ницолова, с аорист се „означава действие, чийто интервал е едновременен с минал интервал на референтност и е затворен в рамките на този интервал, т.е. в сравнение с имперфекта действието е неконтиуативно“ ([9]: 290).

В сръбската езиковедска литература аорист е предмет на много дискусии и е едно от миналите глаголни времена, което до голяма степен е изместено от перфект³. Както отбелязва К. Милошевич, основните въпроси, свързани с аорист и срещани в сръбската езиковедска литература, са именно: „1) основно значение, 2) семантично отношение между аорист, образуван от имперфективни глаголи, и имперфект, 3) отношение на аорист като морфосемантична категория към дистинкцията индикатив-релатив, 4) отношение между значението на аорист, образуван от имперфективни глаголи, и аорист, образуван от перфективни глаголи“ ([7]: 100–101). Тук изброените въпроси няма да бъдат разглеждани подробно, тъй като това не е цел на тази работа, а ще бъдат описани

³ П. Мразович и З. Вукадинович смятат, че във времевата (абсолютна) употреба „с аорист се изразява действие, извършено или вършено непосредствено преди момента на говоренето“, но отбелязват, че в тази употреба аорист се замества от перфект в съвременния сръбски език ([8]: 150).

само онези елементи, които смятам за необходими, за да се разграничи употребата на сръбския и българския аорист.

К. Милошевич разграничава четири групи изследователи, съответно четири становища за основното значение на аорист. Първото становище, според което действието, изразено с аорист, е свързано непосредствено с момента на говоренето, се подкрепя от В. Караджич, Л. Стоянович, А. Мусич, А. Белич, Й. Вукович, П. Сладоевич, М. Стеванович ([7]: 101). С. Новакович, Л. Стоянович, А. Мусич, А. Белич, П. Сладоевич, М. Стеванович са поддръжници на второто становище, според което в определянето на основното значение на това глаголно време се изтъква определеността, конкретността на миналия момент, в който е извършено действието ([7]: 101). „Засвидетелстваност/преживяност на действието“⁴ се приема от А. Стоичевич, П. Сладоевич, Й. Вукович, а М. Стеванович добавя още една особеност в основното значение на аорист – „двойно темпорално определяне“ ([7]: 101). От дефиницията на М. Стеванович за темпоралната употреба на аорист, която може да бъде индикативна и релативна, разбираме, че аорист може да бъде образуван от двата глаголни вида ([19]: 76; [20]: 631), но аорист от несвършени глаголи рядко се среща.

С индикативен аорист от свършени глаголи според М. Стеванович се изразява „извършване на действието във времето на говорене“ ([20]: 646). Авторът обяснява, че приема „време на действието говорене“ вместо „извършване на действието в непосредственото минало“, „тъй като във връзка с това непосредствено минало често са се създавали някакви теории за близост и отдалеченост, за малко по-отдалечено, далечно или много далечно минало, което е замъглявало и изкривявало цялата теория на Белич за синтактичните категории на глаголните времена“ ([20]: 646). Подобно на разбирането на М. Стеванович, в граматиката на Ж. Станойчич и Л. Попович ([17]: 391) и в граматиката на Ж. Станойчич ([18]: 369) в темпоралната употреба с аорист се изразяват „действия, състояния или събития, вършени или извършени във времето, в което се съобщава за тях или в определено време в миналото“ ([18]: 369). За разлика от схващането на М. Стеванович и Ж. Станойчич, в най-новата публикувана граматика на сръбския език П. Пипер и Ив. Клайн приемат, че действието, изразено с аорист, е извършено „непосредствено преди времето на говорене“ или „преди действие, което е извършено доста преди времето на говорене“ ([12]: 391). П. Пипер и Ив. Клайн не вземат предвид формите на аорист, образувани от несвършени глаголи⁵ ([12]:

⁴ На сръбски – доживяленост.

⁵ За значението на аорист от несвършени глаголи са водени много дискусии в сръбската езиковедска литература (Стоичевич, Стеванович, Мусич). У М. Стеванович четем, че „в съвременния книжовен език той е толкова рядък, че става все по-необичаен, дори и да се натъкнем на него“ ([19]: 79). Той отбелязва също: „В народните умотворения, особено в песните, където употребата ѝ е обусловена и метрично, тази форма се среща доста повече“ ([19]: 79).

391). Споменатите автори подобно на М. Стеванович приемат, че „с аорист винаги се изразява свидетелско минало действие или то се представя като такова“ ([12]: 391). М. Стеванович, Ж. Станойчич и Л. Попович смятат, че с релативен аорист⁶ се съобщава за действие, извършено в някакъв момент в миналото, който е извън времето, в което се съобщава за действието ([19]: 87, [17]: 391, [18]: 370). От направения преглед се създава впечатлението, че заместването на миналия момент с момента на говоренето може да внесе още неясноти в тази трудна за обяснение проблематика. Според мене от контекста, в който е употребен аорист, може да се определи дали действието се е извършило в близкото или в далечното минало, като се вземат предвид лексикални маркери или други показатели, които съпътстват глаголната форма.

Българският аорист също може да се образува от перфективни и имперфективни глаголи, а образуването му от единия или другия глаголен вид Л. Андрейчин обяснява по следния начин: „В зависимост от това, дали действието се схваща вътрешно за себе си като завършена цялост, или само като траял известно време процес, може да се употреби ту свършеният, ту несвършеният глаголен вид“ ([2]: 190). Р. Ницолова пише, че аорист се употребява от двата глаголни вида, като по-рядко се среща имперфективният и особено вторичният имперфективен вид ([9]: 290).

Аорист, образуван от перфективни глаголи, е наречен аорист с конкретнофактическо значение ([15]: 61–62; [9]: 291). Както става ясно от названието му, с него се означават действия, извършени в конкретен, определен минал момент, завършени в своята цялост ([16]: 315; [9]: 290–291). Както отбелязва В. Станков, перфективен аорист се използва, когато в свързан разказ чрез него „се предават последователно сменящи се действия, всяко от които отбелязва отделен момент от развитието на разказа“ ([16]: 315). Тези форми „изпълняват функцията на стожери, към които могат да бъдат ориентирани действията в миналите относителни времена“ ([15]: 61), т.е. формите на перфективен аорист „придвижват напред повествованието“, докато „имперфект, плусquamперфект и бъдеще в миналото представят допълнителни действия, свързани с основните, предадени с аорист“ ([9]: 290).

Чрез аорист от имперфективни глаголи се изразява и т.нар. „обобщенофактическо“ значение ([15]: 64), или общофактическо значение ([16]: 316; [9]: 291). Тази употреба се среща и у Л. Андрейчин, който я обяснява по следния начин: „Особена употреба има минало свършено време от несвършени глаголи в случаи, когато действията се изказват в по-общ смисъл, като извършвани въобще, без да се изтъква тяхната конкретност и единичност“ ([2]: 191). Р. Ницолова пише, че с този аорист действието „се представя изобщо като факт, а не се мисли за

⁶ У П. Пипер и Ив. Клайн не се споменава за релативна употреба на това глаголно време ([12]: 398–402).

конкретната му реализация, като при аорист от св. вид“ ([9]: 291). Например: – Марийка късно ли те *намери*? (св.в. – конкретнофактическо значение) – Коя Марийка? – Как? Не *намира* (несв.в. – общофактическо значение) *ли те тя*? (Ив. Вазов) ([9]: 291).

Разликата в значението на перфективен и имперфективен аорист при някои глаголи за движение се наблюдава в още една употреба, посочена от Ницолова, „с импликация за анулиране на резултата от действието“ ([15]: 64) за разлика от перфективен аорист, при който се наблюдава „наличие на резултата от действието в интервала на говоренето“, напр.: Шефът *донася* вчера доклада да го видиш и Шефът *донесе* вчера доклада да го видиш ([9]: 291). В първото изречение с имперфективен аорист значението е „донесъл го е и си го е взел обратно“, а във второто с перфективен аорист „липсва импликация, че го е донесъл и си го е взел обратно, което значи, че докладът е оставен“ ([9]: 291).

С перфективен аорист се изразява и т.нар. „сумарно значение“ ([15]: 62; [16]: 315), или аорист за „определенократна повторителност“ ([9]: 290). Според Станков с него се означава „съвкупност от факти, представени като едно цяло“ ([16]: 315). За разлика от В. Станков, Р. Ницолова смята, че в това значение аорист може да се образува и от несвършени глаголи, като отбелязва, че то „се сигнализира от изрази като *два пъти, много пъти, няколко пъти, още веднъж*“, напр.: ...*подскочи* няколко пъти и с леки планирания се измъкна от дърветата (Й. Радичков) ([9]: 290). Подобен тип примери у Станков срещаме в употреба, наречена аорист за „ограничено-повторителни действия“ ([15]: 66; [16]: 317). И при тази употреба се среща разминаване в схващанията на разглежданите автори. В. Станков за сумарно значение посочва примери от втория тип (за ограничено-повторителни действия) и един, в който значението на аорист би могло да се разглежда като сумарно, напр. Ръката му машинално пресегна и взе брадвата; той машинално излезе от дупката си, машинално мина, като се сниши зад чувалите с жито, [...] Всичко това той *извърши* като насън (Ив. Вазов) ([16]: 316).

В. Станков обяснява особеностите на имперфективен аорист със спецификата на вида на глагола, който „позволява действието да се възприеме и с известна вътрешна развойност, която създава представа за неговото траене във времето“ ([16]: 316; [15]: 62). С имперфективен аорист не може да се води основната линия на разказа по същия начин, както с перфективен аорист. Причината за това В. Станков вижда в „липсата на указания за приключеност на действията в несвършен аорист, възможността те да се възприемат с известна вътрешна развойност и трайност, както и отсъствието при тях на строгата единичност, присъща на действията в свършен аорист“ ([15]: 63). Авторът отбелязва, че за разлика от перфективен аорист, с който се изразяват последователни действия – с имперфективен аорист, когато формите му се употребяват непосредствено една след друга, се изразяват дейст-

вия, които „се преплитат или се извършват едновременно“ ([15]: 63–64; [16]: 316). С имперфективен аорист може да се изразява известна продължителност на действието ([2]: 190–191; [15]: 64–65; [16]: 316; [9]: 290), а Ницолова уточнява, че формата му „може и да се повтори, за да означа по-дълго траещо действие“, напр.: *Вървах, вървах* през гората и накрая излязох на една полянка ([9]: 291).

В граматиката на Р. Ницолова се разглежда употребата на аорист в сложни изречения⁷, т.нар. таксисна употреба на аорист. Авторката подчертава функцията му като „опорна форма“, с която „се определя миналият план на интервала на референтност за действието в другото изречение“ както в главното, така и в подчиненото изречение на различни видове сложни съставни изречения (за време, за условие, определителни и др.). Ницолова отбелязва, че „в зависимост от вида и времето на глагола в подчиненото изречение, в зависимост от съюза на сложното изречение и др. се наблюдават различни таксисни отношения (едновременност, разновременност) между действията в сложното изречение“, напр.: Когато беше още в гората, дъждът *престана*, а когато *се надвеси* над водениците, половината небе се беше прояснило (Й. Йовков) ([9]: 291).

В двата разглеждани езика аористът има преносни употреби. В граматиката на П. Пипер и Ив. Клайн се разглеждат две преносни употреби на аорист – т.нар. аорист за изразяване на бъдещи действия⁸ и повествователен (наративен) аорист⁹ ([12]: 395, 397). С аорист за бъдещо действие се означава „бъдеща ситуация, която се преживява и се изразява експресивно, като че ли вече се е случила, напр. *Одох ја* (‘отићи ћу’; с аористната форма се показва, че действието ще се осъществи в най-близко бъдеще), или *Уби* ме ова врућина!, където с аорист се изразява съжаление или неудобство“ ([12]: 395). Според други автори ([19]: 91; [6]: 217; [8]: 150; [18]: 371) тази употреба е модална. Чрез нея се изразява „позиция на увереност, сигурност, че действието, означено с аорист, ще се извърши или се върши“ ([18]: 371). Според мене обаче аорист, който се използва вместо бъдеще време, трябва да се разглежда в рамките на преносните употреби.

Втората преносна употреба според Пипер и Клайн е „повествователен (наративен) аорист“. Двамата автори отбелязват, че аорист е „основно минало време в по-ранната проза, докато съвременните писатели (подобно на разговорния език) главно използват перфект, но повествователният аорист все пак е жива категория в съвременния сръбски книжовен език“ ([12]: 397). Тази употреба в граматиката на Ж. Станойчич се разглежда в рамките на релативен аорист ([18]: 370).

⁷ За функционирането на глаголните времена в подчинени изречения за време пише сръбският езиковед Р. Симич ([14]: 589–604).

⁸ На сръбски – футурски аорист.

⁹ На сръбски – приповедачки (наративни) аорист.

Преносната употреба на българския аорист в сравнение с другите глаголни времена не е много развита ([16]: 317; [15]: 71). В. Станков и Р. Ницолова посочват само една такава употреба, а именно аорист за изразяване на бъдещи действия ([2]: 191; [16]: 317, 318; [9]: 291, 292). Тази употреба се разглежда от Станков като модална ([16]: 317, 318), а от Ницолова като транспозитивна ([9]: 291, 292). Ницолова отбелязва, че в тази употреба става дума за „близко действие“ и е „силно емоционално маркирана“¹⁰ ([9]: 291), напр.: – Божичко, *отидох си!* – *изпъшка* старата и *се сви* като от стомах (Г. Караславов) ([9]: 317).

Всички сръбски изследователи са единодушни, че аорист се употребява модално, за да се изрази увереност в извършването на действието, както е в примерите, приведени от някои автори: Помагајте, *погибосмо!*; Воде... *Изгорех!*; *Одосмо* ми. ([19]: 91, 92; [17]: 391; [18]: 371; [12]: 403). Според мене тази употреба е подобна на употребата на „футурски аорист“ (в посочените примери аорист може да се замести с бъдеще време – в първите два, и със сегашно време – в третия) и би трябвало да се разглежда като преносна употреба. Второто модално значение на аорист според Пипер и Клайн ([12]) е това на имперфективен аорист, употребен във въпросителни изречения, както е в изречението *Иде ли ти јуче на испит?*, в което според тях се забелязва, че „говорещото лице предполага, че действието, за което пита, е могло да се осъществи“ ([12]: 403). Тази употреба не е посочена от другите автори и според мене в това изречение аорист е употребен в темпоралното си значение. Като модални употреби Ж. Станойчич разглежда и употребата на аорист за изразяване на „позиция на условие (в по-стария език, днес – архаично)“ в подчиненото изречение за условие, напр. *Ак’ не поћох*, нећу видјет драге. ([18]: 371).

Употребата на аорист в пословиците, т. нар. „гномичен аорист“, се посочва от всички автори ([19]: 92; [6]: 217; [8]: 151; [18]: 371; [12]: 398¹¹). Според М. Стеванович тази употреба „съдържа в себе си и темпорални, и модални елементи“ ([19]: 92). Той анализира пословиците, посочвайки за каква употреба става дума – индикативна, релативна или модална. Ж. Станойчич смята, че в тази употреба аорист трябва да се приема за част от синтактичната категория релатив, защото онова, което се изразява с него, „се отнася за всяко едно време“, но допуска, че може да бъде смятан и за индикативна употреба, „ако пословицата се прилага в ситуация на извършване в самото време на говоренето“ ([18]: 371).

Докато в българския език аорист е основното минало време, в сръбския език това глаголно време е с редуцирана употреба ([19]: 76; [20]:

¹⁰ Р. Ницолова пише, че: „с тази транспозиция се изразява толкова голяма увереност на говорещия, че бъдещото действие ще се осъществи, че то може да се представи в момента на говорене вече като реализирано“ ([9]: 291, 292).

¹¹ У П. Пипер и Ив. Клайн „гномичната употреба“ на глаголните времена се разглежда в рамките на транспозитивните им употреби ([12]: 398).

631). М. Стеванович отбелязва, че аорист се използва в някои диалекти и подчертава, че употребата му е нехарактерна за научния и административния стил ([20]: 632). Същевременно Стеванович твърди, че „в повествование от всеки тип, също и във всекидневния разговорен език с повествователен характер, аорист се среща много често“ ([20]: 632). Това обаче не се отнася до аорист от несвършени глаголи, който „не само че в съвременния език е рядък, но е и необичаен, ако се открие“ ([19]: 79; [20]: 633). П. Мразович и З. Вукадинович отбелязват, че аорист почти не се среща в езика на печата, радиото и телевизията, а във всекидневната реч се среща аорист от някои глаголи (напр. *рекох, видех, падох* и под.). В художествената литература той се използва за „по-образно представяне на някакво събитие“ ([8]: 150, 151). П. Пипер и Ив. Клайн пишат, че аористът е „типично повествователно време“, като посочват следния пример: *Добар дан – рече непознати, скиде шешир и представи се.* ([12]: 391). Те отбелязват, че в разговорния език „аорист се използва с емоционална стойност, т.е. за изразяване на силни чувства“, като някои от примерите, които посочват, са: *Шта ради, човеце!*¹²; *Рекох ја теби!*¹³ ([12]: 391). Тези автори отбелязват, „че в случай на информация без експресивна конотация би се употребил перфект“ ([12]: 391). Приемаме извода на Св. Рускова-Джерманович, че аорист в сръбски се запазва поради факта, че създава много съществени ефекти в изказа като актуалност, релевантност, изненада, положителна или отрицателна емоционална оценка на дадено събитие ([13]: 129).

Българският имперфект е с широко разпространена употреба. Повечето български езиковеди го определят като време със сложна (двойна) темпорална ориентация¹⁴ или относително време ([2]: 174; [21]; [15]: 5; [16]: 289). Във втората класификация на Станков, направена с оглед на ориентационния момент, с който са свързани глаголните действия, изразени чрез глаголните времена, имперфект попада в групата на времената за изразяване на съвременност заедно със сегашно време ([16]: 289). Авторите, които приемат класификацията на глаголните времена на акционни и резултативни, го определят като време от групата на акционните (дуративните) времена ([10]: 195; [9]: 269). Г. Герджиков определя имперфект като глаголно време от групата на относителните (индиректни) неперфектни времена ([3]: 4), а според Ив. Куцаров имперфект е акционна форма в рамките на морфологичната категория вид на действието и относителна форма (зависим таксис) в рамките на морфологичната категория таксис ([5]: 249–258).

¹² Укорително.

¹³ Укорително със значение: ‘казах ти, ама ти не ме послуша’.

¹⁴ Що се отнася до ориентацията на имперфект, повечето езиковеди са на едно мнение, т.е., това е време със сложна ориентация, но има и такива, напр. Ю. Маслов, които смятат, че имперфект и аорист са с проста ориентация и че разликата между тях не е темпорална, а видова.

Сръбският имперфект от несвършени глаголи е най-рядко срещан сред миналите глаголни времена от сръбската темпорална система ([19]: 102; [20]: 652; [6]: 212¹⁵; [8]: 149; [18]: 373; [12]: 392). Ж. Станойчич добавя, че за разлика от перфективен аорист, имперфект главно може да се срещне у автори класици¹⁶ ([18]: 372, 373). Интересно е наблюдението на Стеванович за употребата на имперфект у В. Караджич, в чиито произведения това глаголно време се среща много рядко, а както отбелязва посоченият автор: „В някои негови оригинални текстове, главно от по-късно време, тази форма въобще липсва.“ ([19]: 104). За разлика обаче от произведенията на В. Караджич, както изтъква Стеванович, в превода му на Новия Завет и в събраното от него народно творчество, имперфект се среща често ([19]: 105).

Един от изводите, които прави Стеванович, е свързан с факта, че имперфект е глаголна форма, която изчезва в сръбския език ([19]: 110). Причината за изчезването ѝ авторът търси в еднаквото ѝ „семантично-синтактично значение“ с релативен, по-точно повествователен (наративен презенс), като е възможно вместо него да се употреби и перфект ([19]: 110; [20]: 658). Що се отнася до заменяемостта на имперфекта, Лашкова отбелязва, че функциите му се поемат „от перфект при темпорална и модална употреба, и от презент – при някои видове модална употреба: предаване на минали събития“ ([6]: 225). Пипер и Клайн също приемат, че имперфект „е напълно заменим с перфект, образуван от несвършени глаголи“, като добавят, че формата на перфект „няма стилистичния потенциал на имперфект“ ([12]: 392).

Въпреки изчезването на имперфект, както отбелязва К. Милошевич, в сръбската езиковедска литература са подробно коментирани въпросите за индикативната и релативната му употреба ([7]: 97). Според наблюденията на К. Милошевич, в дефинициите на основното значение на имперфект се срещат два елемента – „непрекъснатост“ и „едновременност на действието“ при В. Караджич, Л. Стоянович, само „едновременност“ на действието у М. Стеванович, само „непрекъснатост на действието“ у Т. Маретич, Ст. Новакович ([7]: 98). Има и други елементи, които са част от дефинициите на основното значение на имперфект – у А. Мусич това е „темпорална определеност“, у Й. Вукович и А. Стоичевич, П. Сладоевич – „свидетелство на действието“ ([7]: 98). Дефинициите на основното значение на имперфект според К. Милошевич могат да бъдат разделени на две групи: „1. дефиниции, които според съдържащите се в тях елементи (непрекъснатост, „едно-

¹⁵ Л. Лашкова дори отбелязва, че системата от глаголни времена на сръбския език се състои от шест глаголни времена и имперфекта, „от които се пазят отделни форми с модална употреба“ ([6]: 212). И все пак, тя го включва в системата от времена със сложна ориентация.

¹⁶ М. Стеванович подробно говори за текстовете, в които може да се срещне имперфект ([20]: 653–655).

временност“) са в по-тясна връзка с дефиницията на Караджич“ и „2. дефиниции, които в характеризирането на тази форма са по-сходни с даваните в индоевропейски план. Това са дефинициите, които използват елемента „свидетелство“ ([7]: 99). Сръбският имперфект се определя като глаголно време, с което се изразява „действие, което се извършва в определено време в миналото, следователно то продължава паралелно с някакво друго действие, означено с което и да е минало време, с някакво обстоятелствено пояснение за време или пък това време е определено от самата речева ситуация“ ([19]: 107, 108; [20]: 656). Както се забелязва, и в дефиницията на този автор се срещат елементите продължителност и едновременност на миналото действие, изразено с имперфект. Същият автор смята, че с имперфект, както и с аорист, основно се представят „действия, които са преживени реално или във въображението“¹⁷ ([19]: 113; [20]: 659). Комбинацията от признаци на Стеванович се среща и у Ж. Станойчич, който приема темпоралната определеност и паралелността му с друго действие: „означава действие, състояние или случка, които са се извършили в определено време в миналото“, и добавя, че действието, изразено с имперфект, се върши „едновременно с някое друго действие (състояние или случка)“, както и че има значението „свидетелство“ ([18]: 371, 372). У П. Пипер и Ив. Клайн се използват всички елементи, включени от М. Стеванович и Ж. Станойчич: „минало несвършено действие в неговата продължителност, обикновено заедно с някои други действия, които са преживени или които говорещият представя като такива“ ([12]: 392). П. Мразович набляга върху незавършеността, т.е. продължителността на миналото действие ([8]: 149). Всички автори смятат, че това глаголно време може да има само релативна употреба ([19]: 115; [20]: 660; [6]: 212; [18]: 372). Ж. Станойчич отбелязва, че имперфект най-много се използва в художествената литература с повествователна функция ([18]: 372).

Според Л. Андрейчин с имперфект в българския език се „означава минало действие, което се представя като незавършено в момента, за който се говори“ ([2]: 194). Т.нар. двойна темпорална ориентация на това глаголно време Л. Андрейчин обяснява по следния начин: „от една страна, самото действие се явява като съвременно спрямо момента, за който се говори, а от друга страна, тоя момент се явява като минал спрямо момента, в който се говори“ ([2]: 194). В. Станков предлага следната дефиниция на имперфект, в която се изтъква отношението на съвременност на действието с миналия ориентационен момент: „Минало несвършено време изразява действия, съвременни на минал

¹⁷ Според Стеванович, въпреки рядката употреба, се среща и имперфект, с който се изразяват „действия, които не са видени, нито по какъвто и да е начин преживени, дори от лицата, които участват в говоренето“ ([19]: 113; [20]: 659). Авторът добавя, че този имперфект се среща в историческите текстове и съчинения от подобно естество ([19]: 113, 114, [20]: 659).

ориентационен момент“ ([15]: 97; [16]: 327). Авторът добавя, че с формата на имперфект „не се посочва дали действието продължава да съществува и в момента на говоренето, или е прекратено преди него“ ([16]: 327). Р. Ницолова смята, че имперфектът е маркиран с признака ‘*континуативен*’, като по този начин се противопоставя на аорист, с който се изразява неконтинуативно действие ([9]: 282). В академичната граматика актуалното значение на имперфект се разглежда в две разновидности – „конкретно (актуално)“ и „обобщено (неактуално)“, а като основно значение се определя „конкретно (актуално) минало несвършено време“, с което „действието се представя като конкретен процес, наличен само в определен момент“, напр.: *Майката влезе в стаята. Ирина плачеше тихо и по пълничките ѝ мургави бузи се търкаляха сълзи...* (Д. Димов) ([16]: 328). Според Ницолова основното значение на имперфект се припокрива с това на сегашно време¹⁸ и тя го нарича „актуален в миналото имперфект“, с който се изразява „действие, актуално и течащо не в интервал, който включва момента на говорене, а в минал интервал на референтност“, т.е. с него се означават „действия, които са фон на основните действия в разказа, означени с аорист: природни картини, описания, второстепенни действия по отношение на основните, които придвижват напред повествованието“. В основното си значение имперфект се образува само от несвършени глаголи ([9]: 283), но както ще се види по-долу, в българския език имперфект може да се образува и от свършени глаголи.

Станков разглежда няколко вида значения на имперфект, с които се изразяват глаголни действия, протичали в миналото – постоянно осъществяващи се в определен период действия, обичайни и квалификативни, между които съществуват минимални разлики в значението ([16]: 328, 329) и затова приемаме хабитуалния имперфект на Р. Ницолова, образуван също само от несвършени глаголи, за да означим с него действия, изразени с имперфект, чийто „интервал на референтност може толкова да се разшири, че да обхване постоянно действие в плана на миналото“, напр.: *Ходеше* все начумерен и навъсен. *Говореше* малко и натъртено, като че *продаваше* дума за лира (Н. Хайтов) ([9]: 283).

Повторителният имперфект се отбелязва от Андрейчин ([2]: 195) и от Ницолова ([9]: 283, 284), както и от Станков ([16]: 328, 329). Андрейчин посочва, че обикновено повторителността се изразява с имперфективни глаголи ([2]: 195). Той допуска и употребата на перфективни глаголи, а разликата в употребата на единия или другия вид според него е стилистична ([2]: 195). Възможността повторителният имперфект да се образува от двата глаголни вида се отбелязва и от В. Станков ([16]: 328, 329) и от Р. Ницолова ([9]: 283). В тази употреба имперфект може да се

¹⁸ Паралел между имперфект и сегашно време се прави от много автори ([2]: 194, 195; [15]: 101, 102 и др.), а много автори го наричат сегашно в миналото ([9]: 282) или относително сегашно време ([5]: 256).

съпътства от различни лексикални маркери (обстоятелствени пояснения) за определяне на дължината на интервала и лексикални средства за изразяване на „неопределенократно действие“ ([9]: 283, 284), например: ...четири месеца продавачът я *хващаше* все за ушите и я *показваше* на купувачите, но никога *не искаше* Чинчила, а *гледаха* повече да вземат Белгийски великан заради вълната (Й. Радичков); *Сложеше* друг път Ивана да ядат. *Напълнеше* новата шарена паница с топла пилешка чорба и тиганята с каша, *замиришеше* къщата на чубрица и препържено – слюнките *изпълняха* устата му. *Струваше* му се, че като засърба, капчица не ще остави (О. Василев) ([9]: 283, 284).

Следващата употреба на имперфект е в рамките на подчинени изречения след *verba dicendi, sentiendi, cogitandi* ([9]: 284; [15]: 101–107; [16]: 329, 330; [2]: 195–197). Според Ницолова за разлика от сегашно време имперфект се среща в посочените случаи, ако с глагола се „означава действие в плана на миналото“ ([9]: 284). Както отбелязва Ницолова, „имперфектната форма означава действие, *едновременно* с действието в главното изречение“ ([9]: 284). Възможността имперфект и сегашно време да се употребяват един вместо друг в посочените условия се отбелязва от всички автори ([2]: 195, 196; [16]: 329, 330; [9]: 284).

Следващата употреба е „имперфект със значение на бъдеще в миналото в подчинени изречения за време, в подчинени изречения с относително местоимение и др.“, където с него се означава „следходно действие спрямо интервала на референтност, който се представя от глагола в главното изречение“, напр.: Като *дойдеше* утре, той *щеше да ѝ донесе* семена за цветя ([9]: 284). Тази употреба се отбелязва от Андрейчин ([2]: 196) и у Станков. Последният посочен автор обяснява: „В случаите, когато формите за минало несвършено време (обикновено от свършен вид) са употребени в подчинени изречения, поясняващи главни изречения в бъдеще време в миналото, действията в подчинените изречения също имат значение на бъдеще време в миналото, въпреки че са изразени от имперфектни форми“ ([15]: 103; [16]: 331).

Според Ницолова транспозициите на имперфекта са две – изразяване на учтивост (*сегашно действие*) и припомняне (изразява „действие, което или е постоянно, или е актуално и в момента на говорене, т.е. пак става дума за *сегашно действие*“) ([9]: 285). Двете преносни употреби се разглеждат от Станков като модални употреби на имперфект, като втората според него може да бъде с различни значения: „например на омаловажаване на действието, за което се съобщава; на несигурност в осъществяването на изказваното желание; на припомняне на действието от говорещия и др.“ ([16]: 332). Т.нар. „имперфект за настояще“ се посочва и в езиковедска литература за сръбския език ([19]: 115–117; [20]: 660–661), като у Лашкова се разглежда като модална употреба за изразяване на желание, необходимост, потребност ([6]: 225). От примерите, които посочва тази авторка, напр. *Како се звасте?*, става ясно, че тази

употреба съвпада¹⁹ с една от преносните употреби на българския имперфект, а именно, на този за припомняне. Лашкова отбелязва, че така употребеният имперфект може да се замести със сегашно време ([6]: 225) и поради тази причина можем да приемем, че тази негова употреба трябва да се разглежда като преносна.

Квалификативен имперфект е една от употребите, приети от повечето сръбски автори ([20]: 662–663, [18]: 372; също и у [6]: 225). Този тип имперфект се разглежда от Пипер и Клайн в рамките на „повествователен имперфект (наративен имперфект)“ ([12]: 397). Квалификативен имперфект се употребява за изразяване на „онова, което в определено време в миналото се е смятало за особеност, състояние, респ. положение на нещо“ ([19]: 117, 118).

Както при другите глаголни времена, така и при имперфекта срещаме т.нар. гномична употреба – „гномичен имперфект“ ([19]: 118, 119; [20]: 663; [18]: 372; [6]: 225; [8]: 149; [12]: 398). В тази употреба имперфект се среща по-рядко от аориста и перфекта ([19]: 118; [6]: 225).

У Ницолова се посочва една модална употреба на имперфект, а именно – „в подчинените изречения за условие и отстъпка“, в които, както посочва авторката, той може да бъде използван за изразяване на „възможно, потенциално или невъзможно (контрафактивно) действие“ ([9]: 285). Станков също говори за модална употреба на имперфект в условни изречения. Към модалните употреби този автор добавя и оптаивната (желателна) модална употреба на имперфекта във възклицателни изречения, например: Ех, защо *нямахме* още патрони? – възкликна Сирма, като милваше дългата лъскава цев на картеницата. А то, само една патронна лента... ([16]: 333–335).

Както и в модалната употреба на плюсквамперфект, и тук двете употреби според Станков изразяват неосъществимостта на действието, изразена с формата на имперфект, независимо от това, дали е в рамките на възклицателно, или в подчинено изречение за условие, така че според мене те трябва да се разглеждат като една модална употреба.

Заключение

В резултат на представения анализ може да се направи изводът, че независимо от различните подходи към темпоралните системи в българската и сръбската граматична литература, в разгледаните по-горе трудове се посочват редица общи семантични компоненти на българския и на сръбския аорист: непосредствена ориентираност към момента на говоренето; преживяност, т.е. свидетелски изказ; темпорална определеност, прекратеност на действието преди момента на говоренето.

¹⁹ Лашкова също отбелязва съпадението с българския имперфект, като смята, че с тях се изразява „стремеж за приближаване до събеседника“ ([6]: 225).

Както при аориста, така и при имперфекта в езиковедската литература на двата разглеждани езика се посочват редица общи семантични компоненти на това глаголно време: непрекъснатост, продължителност, незавършеност на действието; едновременност на действието, изразено посредством имперфекта, с друго минало действие. Различните семантични компоненти произтичат от разликата в темпоралните концепции в езиковедската литература на разглежданите езици.

Една от разликите, които се открояват при изследването, е възможността аорист да бъде образуван от перфективни и имперфективни глаголи. От повечето предложени определения на основното значение на аорист може да се направи изводът, че това глаголно време в двата езика се образува от двата глаголни вида, като аорист от несвършени глаголи се среща рядко. И все пак, ако обърнем внимание на примерите и наблюденията на сръбските езиковеди, ще видим, че имперфективен аорист в сръбския език се среща рядко, главно в народното творчество и в произведенията на по-старите писатели. Перфективен аорист се среща в художествената литература за по-образно представяне на някакво събитие, а във всекидневната реч се среща аорист от някои глаголи и се използва за изразяване на силни чувства. От друга страна, в българския език се употребява аорист от двата глаголни вида, при това той е стилистично неутрален, като видът придава различно значение на тези глаголни форми, както беше посочено по-горе. Така перфективният аорист изпълнява функцията на основно разказвателно време (конкретнофактическо значение), докато с имперфективния аорист действията се представят изобщо като факт и чрез него не се води основната линия на разказа (общофактическо значение). Българският имперфект в основното си значение се образува само от несвършени глаголи, но може да се образува и от свършени глаголи. От несвършени глаголи се образуват т. нар. актуален имперфект, с който се изразяват действия, които са фон на основните действия в разказа, изразени с аорист, и хабитуален имперфект, повторителен имперфект, като повторителният имперфект може да бъде образуван и от свършени глаголи – за по-голяма картинност. Като се отбелязва, че имперфектът е практически изчезнал от съвременния сръбски език, в сръбската езиковедска литература се посочва, че това глаголно време се образува от несвършени глаголи.

При анализа на разгледаните граматика се забелязва, че една и съща употреба на определено глаголно време се разглежда като преносна от едни автори и като модална от други автори, както е случаят с аорист със значение на бъдещо действие и с имперфект за изразяване на учтивост и имперфект за припомняне, имперфект за настояще и под. Наред с различните изходни темпорални концепции, неединодушието в разглеждането на една употреба като преносна или модална създава допълнителни неясноти при опит за съпоставка. С оглед на направения

анализ ми се струва, че при бъдещи изследвания трябва да се потърси възможност за уеднаквяване на критериите при определянето на всяка употреба на конкретно глаголно време, както и да се използва общ подход, който до голяма степен би успял да отрази сходствата и разликите между двете темпорални системи.

Литература

- [1] Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус, 1944.
- [2] Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978.
- [3] Герджиков 1999: Герджиков, Г. Темпоралните ориентации, които изграждат значенията на българските глаголни времена. // *Български език и литература*, 1999, XL, кн. 2–3, с. 3–17.
- [4] Ивич 1958: Ивић, М. Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику. // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 1958, књ. III, с. 139–149.
- [5] Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Паисий Хилендарски, 2007.
- [6] Лашкова 2005: Лашкова, Л. *Сърбо-хърватска граматика. Второ допълнено издание*. София: Емас, 2005.
- [7] Милошевич 1978: Милошевић, К. О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици. // *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 1978, XXI/2, с. 93–121.
- [8] Мразович, Вукадинович 2009: Mrazović, P., Vukadinović, Z. *Gramatika srpskog jezika za strance. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- [9] Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Св. Климент Охридски, 2008.
- [10] Пашов 1976: Пашов, П. Българските глаголни времена. // *Помагало по българска морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, 1976, с.186–209.
- [11] Пашов 1999: Пашов, П. *Българска граматика*. София: Хермес, 1999.
- [12] Пипер, Клайн 2013: Пипер, П., Клајн, И. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- [13] Рускова-Джерманович 2015: Рускова-Джерманович, С. Отразяване на аорист в новосръбската граматична традиция. // *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки. Сборник с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност Славянска филология (Благодеевград, 16–18 октомври 2014 г.)*. Благодеевград: Неофит Рилски, 2015, с.125–130.
- [14] Симич 1973: Симић, Р. Прилог проучавању глаголских облика у временским реченицама. // *Јужнословенски филолог*, 1973, књ. XXX, св. 1–2, с. 589–604.
- [15] Станков 1969: Станков, В. *Българските глаголни времена*. София: Наука и изкуство, 1969.

- [16] Станков 1983: Станков, В. Време на глагола. В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология*. Гл. ред. Ст. Стоянов. София: БАН, 1983, с. 288–350.
- [17] Станойчич, Попович 2004: Станојчић, Ж., Поповић, Љ. *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: ЗУНС, 2004.
- [18] Станойчич 2010: Станојчић, Ж. *Граматика српског књижевног језика*. Београд: Креативни центар, 2010.
- [19] Стеванович 1967: Стевановић, М. *Функције и значења глаголских времена*. Београд: Научно дело, 1967.
- [20] Стеванович 1989: Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнojeзичка норма)*. Т. II. Синтакса. (четврто издање). Београд: Научна књига, 1989.
- [21] Стоянов 1964: Стоянов, С. *Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология*. София: Наука и изкуство, 1964.
- [22] Стоянов 1983: Стоянов, С. (Гл. ред.) *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология*. София: БАН, 1983.

